

ՏԵՍԱԿԵՏ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԻՄՈՆԹԱՆ

ԳԱԳԱ ԲԵՐԴԸ

Մինչև XVIII դարի վերջը Հայաստանի հյուսիս-արևելյան գավառները ռազմատենչ ցեղերի և աշխարհակալ հզոր տերությունների արյունալի ընդհարումների ու անվերջաճալի ասպատակությունների թատերաբեմ էին: Թաթար-մոնղոլների անողորմ բռնություններից հետո ներկայիս Տավուշի մարզը գրեթե հայաթափվեց: Իսկ երբ երկրի տիրոջ կյանքն ընդհատվեց, ապա մոռացումի փոշով պատվեցին շատ տեղավայրերի ու շինությունների հայկական անունները, որոնց մեծ մասը սկսեց կոչվել մոնղոլներին փոխարինած խաչմարած թուրքմեն, ապա XVI դարում այստեղ բնակեցված դազախ, շամշադիլ, զուլք-յադար, բորչալլու և այրումլու թուրքական ցեղերի կնքած անուններով:

Այսպես մոռացության մատնվեց նաև Բագրատունյաց Գագիկ Ա (989-1020 թթ.) թագավորի կառուցած նշանավոր Գագ կամ Գագա բերդը, որի տեղը փաստորեն հայտնի չէր մինչև վերջերս¹, չնայած իշխող տեսակետ կա, որ այն գտնվում է «նախկին Նոյեմբերյանի շրջանի Կոթի գյուղից մոտ 7 կմ հեռավորության վրա»², իբրև թե Գագ կոչվող լեռան վրա, որն այժմ թուրքերեն կոչվում է Գյոք: Նաև ասվում է, որ պահպանվել են պաշտպանական պարիսպների ավերակները, և բերդի մոտ բարձրացող սարի գագաթին է գտնվում Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որի կառուցումը կապում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ:

«Տեղանունների բառարան»-ի Գագկա բերդին նվիրված բառահոդվածում, դժբախտաբար, անտեսված են հնավայրը հավանաբար առաջինն ուսումնասիրած Մակար Բարխուդարյանցի հաղորդած կարևոր մանրամասները. «Բավական ամուր է բերդս, ափսոս, որ ջուր չունի իր մէջ, վասն որոյ փորում են մի քանի վիմափոր աւազաններ, որ բազմիցս լի են լինում անձրևաջրերով: Համարեա թէ 20-ից աւելի վիմափոր այրեր կան յատկապէս պատրաստում, որք ի հնումն գուցէ ծառայած են իբրև զօրանոց, յորոց մի քանիսն ունին երդիկներ»³ (Հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են - Ռ. Ս.):

Մ. Բարխուդարյանցը, սակայն, նման կարևոր տեղեկություն հաղորդելով, ցավոք, իր նշանավոր աշխատության մեջ սխալ է ներկայացնում Գագա դաշտի սահմանները, որը, ըստ նրա, սկսվելով Կուր և Խրամ գետերի միախառնման անկյունից՝ Կոտրած կամրջից (Կարմիր կամուրջ), ձգվում է մինչև Աղստև գետը և թեքվելով հարավ՝ «սեղմվելով վերջանում է Նոր-Պիպիս (ներկայիս Բերքաբեր - Ռ. Ս.) գիւղի մօտ»:

Այսպիսով անտեսվել է Վարդան Արևելցու չափազանց կարևոր և ստույգ հաղորդումն այն մասին, որ Գագա դաշտում են Սուրբ Սարգիսը, Մշկավանքը, Մակարավանքը, Կայան և Կայծոռ բերդերը⁴: Կողք և Աղստև գետերը հիշատակվող տարածքի եզրեր ընդու-

¹ «Հայտնաբերվել է Գագա բերդը», «Հայոց աշխարհ» (օրաթերթ), Երևան, 10 դեկտեմբերի 1997 թ.:

² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 765:

³ Մակար Բարխուդարյանց, Արցախ, Բագու, էջ 396:

⁴ Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, Փարիզ, 1960, էջ 34:

մեղով, կենտրոնում կուսենանք Ոսկեպար գետի ձորափովիտը, որի միջին հոսանքի շրջանից սկիզբ առնող դաշտը, ձգվելով դեպի հյուսիս-արևելք, միանում է Կուրի աջափնյայի հարթավայրին: Ուրեմն հենց սա է Գագա դաշտը, որի հյուսիս-արևելյան ծայրին բարձրանում է Սուրբ Սարգիսը, իսկ նրա ստորոտին՝ կարծեցյալ Գագա բերդը:

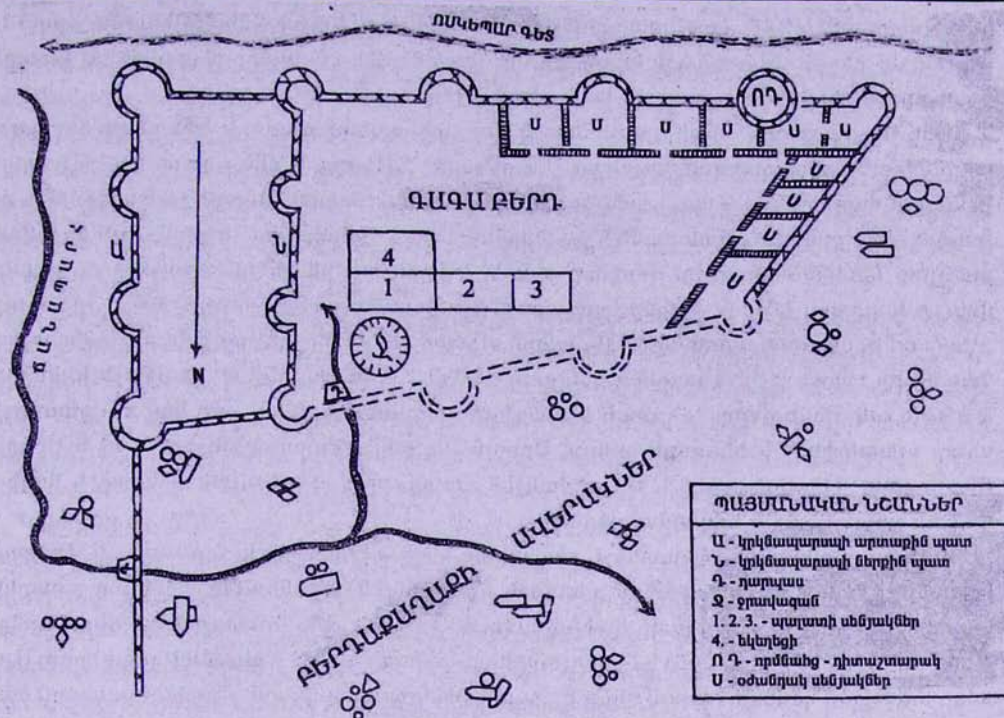
IX դարի վերջին Հայաստանի անկախ պետականությունը վերականգնած Բագրատունյաց գահատոհմն իշխանության ամրապնդման բազմաբնույթ քայլերի մեջ կարևոր տեղ հատկացրեց ռազմական շինարարությանը: Ոչ միայն բազմապատկվեց հայոց զորտեղ հատկացրեց ռազմական շինարարությանը: Ոչ միայն բազմապատկվեց հայոց զորքի թիվը, այլև սահմանների երկայնքով ստեղծվեցին պաշտպանական կառույցներ, որոնք կոչված էին խոչընդոտելու հակառակորդի մուտքը երկրի ներքին մարզեր: Բերդեր (ամրոցներ) կառուցվեցին նաև նոր տերության հյուսիս-արևելյան գավառներում:

Հնավայրերի քարտեզն ուշադիր դիտողը կմկատի, որ պետության պաշտպանական խնդիրներին համապատասխան ամրոցները հիմնվել են Կուր գետի առափնյա հարթավայրից 20-30 կմ հեռավորության վրա, այդ գավառների նախալեռնային գոտու ձորափովիտներին իշխող դժվարամատչելի կետերում, ուր կարող էին հարձակումների ժամանակ հուսալիորեն պաշտպանվել և հակառակորդի ուժերը մաշելով նաև հաղթական մարտեր մղել սահմանակալ երկրամասերի տերերը:

Այս տրամաբանությամբ ու կոչմանը միանգամայն համապատասխանում են Խնձորոտ, Տավուշ, Հախում, Աղստև և Կիրանց գետերի ձորափովիտների միջամասներում կառուցված Երզնանք, Մածնաբերդ, Տավուշ, Կածարբերդ, Տերունական, Նոր բերդ, Կայծղ, Կայան, Մահկանաբերդ ամրոցները, իսկ Կոթի գյուղի մոտ Աշվող Գագա բերդը՝ ոչ: Ինչպե՞ս էր: 2^և որ այս բնակավայրը (ամրոցը) գտնվել է Բագրատունյաց պետության հենց սահմանի եզրին: Մի՞թե նրա տերերը եղել են այնքան ոչ խելամիտ, որ տեղի սխալ ըմտություն պատճառով իրենց հպատակների հետ անընդհատ ենթարկվել են Կուրի հարթավայրից և Կովկասյան լեռների կողմից անարգել հոսող թշնամիների հարձակումներին՝ ժամանակ չունենալով ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար:

Հարթավայրին հարող բերդի գրավումը դժվար չէր լինի, որովհետև պաշարումը տեղի էր կունենար անհապաղ, և շատ արդյունավետ կգործեին պարսպակործան մեքենաները, որոնց կիրառումը մյուս բերդերում գրեթե բացառված էր դժվարին տեղանքի շնորհիվ: Իսկ այս հնավայրի ամենախոցելի կողմը, ինչպես նկատել է Մ. Բարխուդարյանը, խմելու ջրի բացակայությունն է: Դրան ավելացնենք, ամուսնը՝ նաև խիստ շոգը: Համալիրին ծանոթություն հնագետները նաև կարող են վկայել, որ պաշտպանված պարիսպները պատկանում են մ. թ. ա. ՎՊ՝ XII դարում ապրած վահրամյաններից վաղ ժամանակի: Իսկ եթե սա չէ Աշնավորդ Գագա բերդը, ապա մի՞թե թշնամիների առաջ բաց է մնացել Բագրատունյաց թագավորության այս սահմանի Ոսկեպար գետի փովիտը: Իհարկե՝ ոչ:

Գագա բերդը գտնվել է ճիշտ այնտեղ, ուր հյուսիս-արևելյան կողմանքի պաշտպանական համակարգի կոչման տրամաբանությամբ պիտի լինե՞ր Գագա դաշտի վերնամասում, Ոսկեպար գետի միջին հոսանքի շրջանում, բնական խոր անդունդի եզրին, բնական լեռնաշղթայի վերին և քարայրի վերին կողմում, որտեղից գետի ջրերը հոսանքն ի վար բացվում է Գագա դաշտը:

Գագա բերդի տեղագրությունը (գծագրումը՝ հեղինակի)

Հայտնի է, որ Զաքարյանների և Վահրամյանների իշխանության ժամանակներում (XII-XIII դդ.) Գագա բերդը եղել է ոչ միայն նշանավոր ամրոց, այլև՝ մեծ բնակավայր, որպիսին չի նշմարվում կարծեցյալ Գագա բերդի հնավայրում: Եվ այնքան հարուստ կյանքով է ապրել, որ նրա բնակիչները մոռնալով գորապետ Մուլար մոյինի գերությունից ութսուն դահեկան ոսկով փրկագնել են խորանաշատի առաջնորդ Վանական վարդապետին⁵ և մոռնուլական հրոսակներից փախչելով այստեղ ապաստան են գտել շրջակա գավառների հազարավոր բնակիչներ:

Կրկնեմք, որ կարծեցյալ Գագա բերդն այնքան էլ մեծ բնակավայրի տպավորություն չի թողնում: Եվ դժվար է հավատալ, որ Կուրի դաշտավայրից հարձակվող թշնամիներից հալածված խաղաղ հայ մարդիկ փախել են դեպի «սրի բերան»՝ հարթավայրի եզրին գտնվող ջրագուրկ բնակավայր և ոչ թե դեպի Գագա դաշտի հարավկողմյան լեռները, որոնց քարափների ծերպերին, խոր ձորերում, մութ անտառներում, գուցե նաև այնտեղ հառնող հզոր բերդում կամ նրան կից մարդաշատ գյուղաքաղաքում շատերը կարող էին փրկություն գտնել, նաև՝ խմելու ջուր:

Ուրեմն այնտեղ՝ գավառի մախալեռնային գոտում պիտի գտնվեին Վահրամյանների իշխանամիտ Գագա բերդը: Ուստի մեր որոնումների ընթացքում առաջնորդվեցինք համադրյալ Բագրատ Ուլուքաբյանի տեսակետով: Հեմվելով Կիրակոս Գանձակեցու, Վար-

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 181:

դան վարդապետի, Մ. Հովհաննիսյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, մա գրում է, թե Գագա բերդի «Ստույգ տեղադրությունը հայտնի չէ: Հավանորեն գտնվել է Աղստև գետի ձախ ափին. Գագա դաշտի հարավային կողմում»⁶:

Իսկ Գագա բերդի՝ Կոթի գյուղի մոտ լինելու տեսակետը գալիս է XIX դարի հետազոտողներից, որոնք պարզապես ճիշտ չեն ընկալել XIII դարի մեծ գիտնական Վարդան Արևելցու հաղորդումը Գագա գավառի և Գագա բերդի մասին: Պատմիչը հայտնում է, որ թաթար-մոնղոլները Հայաստանի վրա հարձակվել են վիճակահանությամբ, ուստի յուրաքանչյուր հրամանատար իր զորքերը տարել է իրեն բաժին ընկած գավառի ու դղյակի վրա. թվարկելով Մոլար մոյիճի կատարած գրավումները, պատմիչը նշում է. «գՏաուշ, գԿածարեթ, գՏերունականն, գԵրգեվանքն, գՄածնաբերդ՝ որ էր Կիրիկեանց Անհարթանայ. գՆոր բերդ՝ որ էր Վասակայ թագաւորագին, և գՔաւազինն անմարտնչելի ամրոց, և գԳագ անուանի բերդ, և գաւառ ի Գագկայ թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն խաչ և եկեղեցի յանուն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի Սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետէն և Թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխս Գագայ, և հայի ի դաշտն լայնամիտ և երկայնատարած»⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչը բժախնդիր հերթականությամբ է թվարկում Վահրամ իշխանից Մոլար մոյիճի գրաված բերդերի ու գավառների անունները: Խնդրո առարկա տարածքում մոնղոլ զորավարը նախ գրավել է Գագա դաշտի հարթության մեջ հառնող Քավազին (կամ Գավարզին) անմատչելի ժայռ-ամրոցը, ապա Գագ անվանի բերդը: Այստեղ, անշուշտ, կենտրոնական դիրք է գրավել Գագա դաշտը, որի «գլխին»՝ այսինքն ծայրամասի կատարին, վեր է խոյանում «լայնամիտ և երկայնատարած» դաշտին մայրող Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որն օրհնել է Մաշտոցը: Եվ ոչ մի խոսք այն մասին, թե Գագա բերդը գտնվել է Սուրբ Սարգիս եկեղեցու հարևանությամբ, կամ՝ ընդհակառակը: Պարզապես Վարդան Արևելցու ասածը սխալ է հասկացվել, մանավանդ որ երկար ժամանակ չի իմացվել Կոթի գյուղի մերձակայքի հնավայրի ինչ լինելը և Գագա բերդի որտեղ գտնվելը:

Ներկայիս Տավուշի մարզի Ոսկեպար գյուղից 7-8 կմ արևմուտք, համանուն լեռնաշղթայի սկզբնամասի ստորոտին, Ոսկեպար գետի ձախափնյա սարավանդին, 8-10 հեկտարի վրա, տարածվում է մի հնավայր: Դեռ հեռվից այցելուին գրավում են որմնաճեղքավոր հզոր բերդապարիսպներն ու նրանից ներս կանգուն աղյուսապատ երկհարկանի շինությունը, որի շրջակայքում նշմարվում են երկրաշարժի՝, թե՞ պայթեցումներից կործանված կառույցների փլատակներ:

Պարսպից դուրս, դեպի Ոսկեպարի լեռնաշղթայի ստորոտ, դարավանդների վրա տարածվում է բերդին կից ավերակ բնակավայրը, որը չափերի շնորհիվ գյուղաքաղաք պիտի կոչել: Բերդի հատակագիծը մեծ է արևելքից արևմուտք ուղղված սեպի, որի գլխամասը բաղկացած է իրարից 45 մետր հեռավորությամբ զուգահեռաբար հյուսիսից հարավ ձգվող կրկնապարիսպներից: Դրանցից արտաքինի հարավային անկյունից, գետի խոր հատակից գրեթե ուղղահայաց ելնող ափեզրով աղեղվում է 8-12 մ բարձրությամբ պարիսպը, որը մի քանի տեղում ավերված է: Ծարվածքով սա շատ մեծ է Կայան բերդին:

⁶ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 636:

⁷ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 144-145:

Արտաքին կրկնապարսպի հյուսիսային ծայրից սկիզբ առնող բերդապատը, որը միջնաբերդն անջատել է կից գյուղաքաղաքից, ինչ-որ արհավիրքից սաստիկ ավերվել, երկար ձգվող քարակոյտի է վերածվել: Սրա միջնամասում եղել է միակ դարպասը: Բերդից մերս, հյուսիս-արևելյան կողմում, արևելք-արևմուտք ուղղությամբ վեր են բարձրանում, մեր կարծիքով, իշխանական պալատի պահպանված երկու հատվածները, որոնց միջանկյալում եղել է մեծ սրահ: 30X5.5 մ ուղղանկյուն հատակագծով այդ շինությունը, ի տարբերություն պարիսպների, կերտված է թրծված կարմիր աղյուսներից, որոնք կապակցված են կիրավազի շաղախով:

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում կառույցի արևելյան՝ երկհարկանի հատվածը: Մեր կարծիքով՝ առաջին հարկը բերդի (գավառի) իշխանին ծառայել է սեղանատուն, իսկ երկրորդը՝ մեջբարձ: Դրանց հետևում գտնվող ավերված մեծ սրահում երկրամասի տները հավանաբար հյուրեր է ընդունել և աշխատել: Ամանում ճարտարապետն աղյուսն պատերից վեր, տամիքի եզրերով ձգվող բազալտե քիվերի վրա, թողել է իր վարպետության կմիքը՝ հիացմունքի արժանի բարձրարվեստ զարդաքանդակներ:

Պատը ներսից ծեփված է եղել և զարդարված՝ որմնամախշերով: Երկհարկանի հատվածի հարավային պատին կից, դրա սագաշեն տամիքի շարունակության տակ, եղել է մի այլ, այժմ լիովին ավերված շինություն, որի ծեփին պահպանվել են գունավոր սրբապատկերներ: Կասկած չկա, որ սա եղել է բերդի եկեղեցին: Ասել է, թե գավառիս աշխարհիկ ու հոգևոր կառավարիչներն ապրել են հարևանությամբ, և դրա կարիքը ծանր ժամանակներում, անշուշտ, շատ է զգացել ժողովրդի հոգևոր հովիվը:

Պալատի և հյուսիսային բերդապարսպի միջև ձագարաձև ջրավազանն է, որը կարող էր խաղող պահերին լցվել մոտակայքից հոսող առվի զուլալ ջրով և լեռնաշղթայի ստորոտի աղբյուրից՝ կավե խողովակներով: Ուստի ջրավազանից հազարավոր մարդիկ կարող էին հագեցնել իրենց ծառավը:

Հարավային պարսպի երկայնքով ու բերդի արևմտյան հատվածում կան ավերված ու կիսավեր շինություններ, որոնց մշակակությունը կարող է պարզվել միայն պեղելուց հետո: Այստեղից երևում է Կուրի աջափնյակի անցուղարձերը հսկող Գավարզին (Քավազին) ժայռ-ամրոցը, որը կրակի ու ծխի ազդանշանով կապ է ունեցել մահ Նոր բերդի, Կայծոն բերդի և Գանձաքարի Բուդուր ամրոցի հետ:

Հնավայրի սահմաններում կան գերեզմանոցներ և այլ շինություններ: Նորահայտ բերդը ժամանակի պահանջներին համեմատ բարեկարգ ճանապարհով, Ոսկեպար գետի ձախափնյակով, միացած է եղել Գավարզին ստորոտով անցնող Դվին-Տփղիս և Տփղիս-Գանձակ քարավանային ճանապարհներին: Հնավայրի արևելյան կողմից մեկ այլ ճանապարհ հիմնականից թեքվել է դեպի Մշկավանք, Կողբի ձորահովիտ: Իսկ բերդից 4 կմ մեքև դեռ կանգուն միակամար «Ջորու» կամրջով ճանապարհի մի կարևոր ճյուղն անցել է Ոսկեպար գետի աջափնյակ և ավերակ մի քանի գյուղի միջով բարձրացել արևելյան կողմի լեռնաշղթան և իջել հաջորդ ձորահովտին (Կիրանցի) իշխած Մահկանաբերդի Արծրունիների Կունեն գյուղաքաղաքը*:

* Ներկայումս կոչվում է Առաքելոց հնավայրի անունով:

Այս ամենն ավելի են ընդգծում Ոսկեպարի ձորում մեր ուշադրությանն արժանացած հնավայրի դերն ու ճշմարտությունը՝ անցյալի հերոսական ու եղերական անցողիկների շարքում: Ուստի համոզված ենք, որ սա է Վարդան Արևելցու ասած Գագ անվանի բերդը^{**}: Այդ դեպքում օրինական հարց է առաջանում, մի՞թե հնարավոր է, որ մինչև այժմ այն վրիպած լինի մեր հնագետների ուշադրությունից:

Կարող է լինել մեկ բացատրություն: Ընդհանուր առմամբ, բերդը գտնվել է մախիմ Նոյեմբերյանի շրջանի վարչական տարածքում, սակայն նրան մերձեցնելու միակ ուղու վրա մինչև 1972 թիվը Հայաստանի սահմանից ներս հայտնված Ադրբեջանի Ղազախի շրջանի Յուխարի Ասկիպարա գյուղը հայկական ամենամոտ Ոսկեպար գյուղին պարզապես մեկուսացրած է պահել հնավայրից:

Թաթարները բերդը կոչել են Ղալաքենդ (Բերդագյուղ): Դրա տեղն իմացել են ոսկեպարցիք, սակայն մտածել են, թե թաթարական է, ասկիպարցիները՝ հակառակը: Եվ այսպես, Գագա բերդը մնացել է աշխարհի մոռացված անկյունում՝ չուսումնասիրված, անհայտության ու անորոշության մեջ:

«Ոչ մեկի չպատկանելու» պատճառով այս գյուղերի համար այն վերջին տասնամյակներում ծառայել է որպես «աղյուսահանք», որի շինությունների թրծված կարմիր աղյուսներից բազմաթիվ փոքր են կառուցվել: Մնում է տալ մեկ այլ հարցի պատասխան: Եթե Ոսկեպարի ձորի միջնամասի դժվարամատչելի սարավանդի վրա գտնվող ամրոցը Գագա բերդն է, ապա ի՞նչ է այդ հովտի հյուսիս-արևելյան, Գագա դաշտի ներքնամասում, Սուրբ Սարգիս եկեղեցու հարևանությամբ գտնվող վիմափոր այրավոր հնավայրը, որին սխալմամբ վերագրվել է Գագա բերդի դերը: Վերջինիս ինչ լինելը փորձենք իմանալ հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկություններով:

Եղիշեի Պատմությունից հայտնի է, որ Վարդանանց ապստամբության սկզբում Վարդան Մամիկոնյանը Կուր գետի աջափնյա դաշտում, Խաղխաղ քաղաքի մոտ, պարտության մատնեց պարսիկներին, չնայած Վարդանի գալու մասին Սեբուխտին մախապես հայտնել էր Վասակ Սյունին:

Դեպքերի ժամանակակից պատմիչն ասում է. «Այս բանը գրեց ու հասկացրեց մարգպանին, որի անունը Սեբուխտ էր: Իսկ նա, երբ լսեց Վասակից այդ բոլոր խրախուսանքները և ստուգելով համոզվեց, որ Հայոց սպարապետը սակավաթիվ զինով է գալիս նրա վրա, այլևս չմնաց Ընդրա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիվ զորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրան Վրաց սահմաններին մոտիկ Խաղխաղ քաղաքի հանդեպ, որ Աղվանների թագավորների ձեռնաճոցն էր»⁸: Ղազար Փարպեցին և Մովսես Կաղանկատվացին, անդրադարձնալով Խաղխաղի ճակատամարտին, կրկնել են Եղիշեին:

Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին Խաղխաղ քաղաքի տեղադրությունն ավելի է ճշտել հոգների V դարում Հայաստանի վրա ձեռնարկած արշավանքի առթիվ շարադրանքում: «Այդ ժամանակներում ... թագավորն իր զորքերն ու ... բանակը միացրեց, հավաքեց նաև հոգների բոլոր զորքերը և անցավ Կուր գետի այս կողմը՝ տարածվելով Ուտիք գավա-

^{**} Մեր տեսակետն առայժմ մնում է առկախված: Հնավայր այցելած գիտնականները չեն ասել իրենց թերկամ դեմ խոսքը:

⁸ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1971, էջ 77-78:

ուում: Իր բանակը բերեց, բնակեցրեց Խաղխաղ քաղաքի մոտ: Այստեղ երեք զորավարներ ընտրելով՝ մշամակեց մեծ բանակի հրամանատարներ ու մրանց հրամանատարության տակ խմբավորեց տասնմեկ զորքերի բազմությունը. և հրամայեց երեք մասի բաժանել, հարձակվել Աղվանքի, Հայաստանի ու Վրաստանի վրա: Իսկ զորքի երրորդ մասը, գտնվող սկզբին հասնելով Արցախ, հարձակվում է Մեծ Կվաքի վրա»⁹:

Այսպիսով Խաղխաղ քաղաքը գտնվել է Անդրկովկասի կենտրոնում, Արցախից բաժանված հետո, և դա համընկնում է Վրաց թագավորության հարավ-արևելյան սահմանների ամենամոտ տարածքին:

Իսկ պատմական աշխարհագրությունից հայտնի է, որ այդ դարերում Ուտիքի և Վրաստանի սահմանն անցնում էր Կուր և Խրամ գետերի հունով, որոնց միախառնման անկյունում էր գտնվում Հումարակերտ ամրոցը՝ Խաղխաղի ամենամոտ կետը: Դրանք իրարից հեռու էին 25 կիլոմետր: Իսկ Գագա բերդի տեղը ստույգ չիմացած Ղևոնդ Ալիշանն ու Մակար Բարխուդարյանը Խաղխաղ քաղաքը տեղադրել են Գանձակի կողմերում, Ջակամ գետի մերձքին հոսանքի շրջանում, Վրաստանի սահմանի ամենամոտ կետից՝ Հումարակերտից 75-80 կմ հեռավորության վրա, որը եղիշեի վկայության անտեսումն է:

Ուտի պիտի ընդունել, որ Սուրբ Սարգիս եկեղեցու մոտ գտնված հնավայրն է եղել Հայաստանի և Աղվանքի թագավորների ձմեռային քաղաքը, որի կենսագործունեության համար խիստ նպաստավոր էին աշխարհագրական դիրքը, բնությունն ու ձմռանը մեղմ կլիման: Հավանաբար շոգ ամռանն այստեղ շատ քիչ մարդ է մնացել: Իսկ սեպտեմբերի կեսերին, երկար ընդմիջումից հետո, երբ սկսվել են կենարար անձրևները, կարճ ժամանակում անդաստանները պատվել են փարթամ կանաչով, և զովություն է իջել երկրին, թագավորն իր մերձավորներով ուստան քաղաքից Խաղխաղ է եկել, որը գտնվում էր Անդրկովկասի կենտրոնում՝ Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի սահմանների գրեթե կցամիջքում: Բազմաքանակ մայիկներն ու հոտերը միմյև գարուն, Գուգարաց սարեր ամառնարտի տեղափոխվելը, արածել են գրեթե ձյուն չտեսնող տաք հովիտներում:

Երկրամասի անտառներն ու գետերը որսառատ էին: Խմելու ջրի հարցը զով եղանակին կարելի էր լուծել ձմեռանոցային քաղաքից արևելք, մոտակայքից հոսող Ոսկեպար գետից, կամ աջակողմյան ձորի (մերկայիս Կոթի գյուղի) բնական աղբյուրներից: Գտնվելով Ոսկեպար լեռնաշղթայի հեռավոր ծայրամասի հարավային ստորոտին, Խաղխաղը պաշտպանված է եղել ձմռանը հյուսիսից փչող վտանգավոր քամուց, որը XIX-XX դարերում կոչում էին «դարայագ»:

Մոտակա հարթության մեջ, ձորերում ու սարերի վրա ռազմախաղեր անցկացնելու լավ հնարավորություններ են ունեցել թագավորի դրանիկ գունդն ու բերդապահ զորքը, որոնց զորանոց են ծառայել վիճափոր այրերը: Հայոց մայրաքաղաքի հետ Խաղխաղը կապված է եղել Արտաշատ-Տփղիս քարավանային ճանապարհով, որից ձմեռային քաղաքը զբոսնվել է 3 կիլոմետրի վրա:

Միով բանիվ, մենք նորից ենք պնդում, որ X-XIII դարերին վերագրվող Գագա բերդը չկա Սուրբ Սարգիս եկեղեցուն հարևան հարթավայրում, այն գտնվում է Ոսկեպար գետի միջին հոսանքի շրջանում, իսկ Սուրբ Սարգսի մոյր եղել է Խաղխաղ ձմեռային քաղաքը:

⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 73: